

Eötvös Loránd Tudományegyetem  
Bölcsészettudományi Kar

Doktori disszertáció

Tézisek

Ribi András

A fehérvári johannita (keresztes) konvent története a késő  
középkorban (1390–1543)

Történelemtudományi Doktori Iskola,

Dr. Sonkoly Gábor DSc, egyetemi tanár, a Doktori Iskola vezetője

Középkori magyar történelem doktori program,

Dr. Draskóczy István DSc, egyetemi tanár, a doktori program vezetője

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

elnök: Dr. Draskóczy István DSc

belső opponens: Dr. Solymosi László akadémikus

külső opponens: Dr. Hunyadi Zsolt PhD

titkár: Dr. Vadas András PhD

tagok: Dr. C. Tóth Norbert DSc

Dr. Thoroczkay Gábor PhD

Dr. Fedeles Tamás PhD

Témavezető: Dr. Dreska Gábor PhD

Budapest, 2019

## I. Az értekezés célja, szerkezete

Doktori disszertációm elsődleges célja az volt, hogy enyhítse a fehérvári keresztes konvent késő középkori (15–16. századi) történetének kutatásában eddig megmutatkozó hiányt egy modern, a nemzetközi szakirodalom eredményeire is támaszkodó monográfia formájában. Épp ezért a források összegyűjtésekor a teljességre törekvés vezérelt: egyaránt felhasználtam a valószínűleg Székesfehérvár 1543. évi török ostroma előtt Pozsonyba menekített — és éppen fél évszázada onnan szerencsése az Országos Levéltárba került — konventi magánlevéltárat, a keresztesek által kiadott hiteleshelyi okleveleket, valamint bécsi, nagyszombati és pozsonyi dokumentumokat is felkutattam. A keresztes konvent országos hatáskörű hiteleshelyi tevékenységének bemutatására a szomszédos fehérvári káptalan 1301 után kiadványait kontrollanyagként építettem be a dolgozatba. A mintegy 3200 oklevélre rúgó magyarországi forrásbázist máltai kutatóutak révén tudtam kiegészíteni a johannita rend központi levéltárából származó információkkal. A Hungarica-kutatásként is felfogható bűvárkodás további 270, eddig jórészt ismeretlen, részben magyar vonatkozású oklevél előkerülését eredményezte. A máltai anyagból leszűrhető legfontosabb tapasztalat az volt, hogy a nagy nyugati egyházszakadás éveiben bekövetkező törés a magyarországi rendtartomány és a rodoszi rendi központ között a magyar uralkodók politikája miatt végleges szakadáshoz vezetett a 15. század második felében. Ez a folyamat magyarázattal szolgált számos, a rendi központ szempontjából nézve szabálytalan jelenségre.

A munka szerkezetében a legmodernebb, Sang-Joon Ahn által jegyzett kölni *preceptorium*-monográfia (*Die Kölner Johanniterkommende Sankt Johann und Cordula im Spätmittelalter. Geschichte, Besitz, Wirtschaft, Verwaltung und Sozialstruktur. Köln, 2006.*) felépítéséhez igazodtam, amely négy nagy, tematikus szerkezeti egység létrehozását eredményezte: a szükséges, mellékletben közölt adattárak elkészítése után külön fejezetben vizsgáltam a személyi állomány, a birtokok, az országos hatáskörű hiteleshelyi tevékenység és az ispotály — vagyis a karitatív funkció — történetet. A dolgozat mellékletei között oklevéltár, archontológiai táblázatok, prozopográfiai és birtoktörténeti adattárak, a méltóságsorok listája, az országos hatáskörű hiteleshelyi tevékenységgel kapcsolatba hozható oklevelek táblázatba rendezett adatai és egy historiográfiai kuriózum egyaránt található.

## II. A téma kutatásának előzményei (historiográfia)

A johannita rend magyarországi történetének kutatását kétkötetes monográfiájában már Reiszig Ede is összefoglalta (1925), az elmúlt 90 év eredményeit pedig Hunyadi Zsolt ismertette a rendtartomány Árpád- és Anjou-kori történetéről írott könyvében (2010). E két mű egyben a fehérvári konvent történetére vonatkozóan is a legjelentősebb historiográfiai előzmény.

Az értekezésben tárgyalt *preceptorium* történetéről szóló legkorábbi történetírói munka a 17–18. század fordulójáról származik (kiadását ld. a disszertáció VII. függelékében), de Pray György vagy a Fuxhoffer-féle *Monasteriologia* (és aztán annak Czinár Mór általi átdolgozása) is említette az intézményt. Az első igazán részletes történeti összefoglaló a 19. század végén jelent meg Károly János tollából, amely — szakítva a korábbi gyakorlattal — az alapítástörténeten túl már birtoktörténettel, a hiteleshelyi tevékenységgel és a személyi állománnyal is foglalkozott. A 20. század első felében az obskúrus, és magát meg nem alapozott következtetésekig ragadtató Mártonffy Ernő illetve a nyelvész Mikos József foglalkozott Reiszigen kívül a fehérvári keresztesekkel, hogy aztán a magánlevéltár 1969. évi visszakерülését követően ismét megélénküljön az érdeklődés az egyház története iránt. Ebből a periódusból a levéltári anyagról regesztákat készítő és publikáló Érszegi Géza, valamint a székesfehérvári ásatásokat vezető Siklósi Gyula munkái érdemelnek különös figyelmet.

Újabban a Koszta László nevével fémjelzett szegedi középkori egyháztörténeti iskolából kikerülő Hunyadi Zsolt foglalkozott a johanniták magyarországi történetével. Fent említett monográfiáján kívül számos magyar és angol nyelvű tanulmányában érintette a fehérvári konvent történetét, ráadásul újabb írásaiban a konstanzi zsinatig, sőt olykor a 15. század végéig is eljutott úgy, hogy a hangsúly mindig a rendtartomány egészén volt. Hunyadi munkáin kívül a 21. században orvostörténeti tanulmányokban és Zsoldos Attila Székesfehérvár Árpád-kori történetéről írott monográfiájában szerepelt a fehérvári konvent.

## III. A kutatómunka főbb eredményei

### 1. Személyi összetétel

A személyi állomány vizsgálatát illetően a dolgozat fő eredménye, hogy sikerült megalkotni a konvent késő középkori archontológiáját és 106 rendtagot sikerrel azonosító prozopográfiáját. Utóbbiak közül 35 *crucifer* esetében a származásra vonatkozóan is sikerült megállapításokat tenni: a 14. század második felében megkezdődő elmagyarosodás

folytatódott, az ismert rendtagok 90%-a (mező)városi és köznemesi családokból származott, többségükben — 1470 után szinte kizárólag — papok voltak. Több forrás mutatja a szomszédos fehérvári káptalannal való személyi összefonódásokat. A rodoszi kapcsolatok megszakítását követően, a 15. század második felétől egyre kevésbé lehet johannitának nevezni a fehérvári konvent tagjait: úgy tűnik, hogy egy független, kvázi magyar-johannita rend jött létre az egykori rendtartomány megmaradt észak-dunántúli *preceptoriumaiból* (Fehérvár, Esztergom, Győr, Sopron), így helyesebb a keresztesek terminológia használata.

A rendi központtól való függetlenedés és a káptalanhoz való hasonulás áll a háttérben annak, hogy a fehérvári konventben megjelenő tisztségek a széleskörű nemzetközi szakirodalom és máltai tapasztalataim alapján egyedinek tűnnek: a rend gazdasági és adminisztratív alapegységeit irányító *preceptorok*on kívül Fehérvárott a káptalanokra jellemző *custos*, *lector* és *cantor* tisztségekkel találkozunk. Előbbiek oklevelekkel igazolhatóan tényleges irányítói voltak egyházi intézményüknek, de a rendi központtól való függetlenedés együtt járt a renden belüli továbblépési lehetőségek elvesztésével. A helyettesítésükkel megbízott *vicepreceptorok* szerepe korszakról korszakra változott: míg a 15. század első felében akkor került sor alkalmazásukra, ha valamilyen oknál fogva éppen nem volt *preceptor*, addig a század második felében inkább egy-egy konkrét feladat kapcsán kellett helyettesíteniük a hivatalban lévő parancsnokot. A 16. századra a helyettesi rang gyakorlatilag az *electus* cím helyi megfelelőjévé vált. A *custosok* szerepe szintén változott a korszakban: 1450 előtt gyakorta szerepeltek a birtokügyekben és léptek előre a parancsnoki tisztségre, később azonban jelentőségüket elvesztették, amit szokatlan módon betetőzött a 16. századi *preceptor-custosok* korszaka. Ezzel párhuzamosan a konventen belüli ranglétra második helyére a *lector* lépett, aki a 15. század második felétől az országos hatáskörűvé váló hiteleshely irányítója is volt. Az 1410 körül életre hívott *cantori* tisztségre valószínűleg a karitatív és liturgikus feladatok koordinálása miatt volt szükség. Az 1470 után a fehérvári konvent befolyása alá kerülő észak-dunántúli *preceptoriumokat* egyedülálló módon ún. kispreceptorok irányították, akik ugyan gyakorta helyben tartózkodtak, de végeztek hiteleshelyi kiküldetéseket a fehérvári kereszteseknek.

A rendtagok konventben töltött idejét figyelembe véve meghatározható volt a fehérvári *preceptorium* 15–16. századi létszáma is. Bár a 15. század elején és az 1448 körüli rodoszi reformkísérlet időszakában a létszám visszaesett, a korszak túlnyomó részében 10–12 rendtag élt a fehérvári konventben. Mindezt nyugat-európai analógiákkal összevetve kijelenthető, hogy a fehérvári keresztes konvent legalább közepes, de inkább nagyobb *preceptoriumnak* tekinthető a késő középkorban.

## 2. Birtoktörténet

A magánlevéltár birtokában lehetőség nyílt egy térképpel megtámogatott birtoktörténeti adattár összeállítására: a 15–16. században a konvent 44 településen rendelkezett birtokokkal Baranya, Fejér, Nógrád, Somogy és Tolna megyékben. A birtokok köre jelentős változáson ment keresztül III. Béla király 1193. évi okleveléhez képest.

A rodoszi rendi központtal való szakítás a birtokok igazgatása terén is megmutatkozott: egyfelől a konstanzi zsinatot és a század közepi Castellaccio-missziót leszámítva a fehérvári keresztesek nem fizettek rendi adókat, másfelől konfliktusba kerültek *de iure* feletteseikkel, a vránai perjelekkel. Előbbiek közül Nagymihályi Albert (1417–1434) valószínűleg *camera prioralis* formában irányította a konvent Tolna megyei birtokait. Általánosságban a birtokigazgatás leggyakoribb módszerei a bérleti szerződések és a birtokigazgatók (*officialisok*) alkalmazása volt, de Fadd kapcsán birtokra ültetett keresztesre is vannak adataink. Külön igazgatása lehetett a konvent épületét körülvevő — Székesfehérvár Sziget nevű városrészében kialakuló — Szentkirályföldének, amely városszerkezetileg és gazdaságilag ugyan a koronázóváros részét képezte, de amúgy egyházi földesúr igazgatása alatt álló jobbágyfalu volt.

A konvent birtokállományában a 15–16. században is történtek változások. Miképpen peres úton megnyert (a Tolna megyei Arcsa és Fir), úgy elveszített birtokok is akadnak (Fejér megyében a Rozgonyiakkal szemben), de a változások hátterében cserék, birtokvásárlások és ritkábban kegyes adományok is állhattak. 1526 után a törökdúlással is számolni kellett.

## 3. Országos hatáskörű hiteleshelyi tevékenység

A disszertáció legfontosabb eredményei közé tartozik a fehérvári keresztes konvent — és az eredetileg csak kontrollanyagként bevont, de később fontos következtetések alapját képező — fehérvári káptalan Verbóci Hármaskönyve által említett országos hatáskörének vizsgálata. Hangsúlyozandó, hogy miképpen utóbbi, úgy jelen munka is csak az uralkodói vagy nagybírói parancsra végzett eljárások (*in executionibus*) alapján értelmezi a problémát.

Az oklevelek feldolgozása nyomán kiderült, hogy a hiteleshelyi kiküldetések alapvetően is nagy tágabb magterülete a fehérvári káptalan kapcsán kezdett korábban bővülni az 1410-es években, majd az estek Zsigmond-kor utáni megszaporodásával kapott hasonló parancsokat a keresztes konvent is az 1450-es évek második felétől. A káptalan kiadványai közül 135, a konventéiből 229 eset tekinthető országos hatáskörben végrehajtott eljárásnak a mohácsi csatáig. Ezek legfontosabb jellemzői a konvent példáján a következők: a magterülettől távol eső ügyek kétharmada (gyakorta több megyét érintő) birtokba vezetés volt, melyek során összesen 51 megyébe jutottak el a keresztesek, a kedvezményezettek között pedig megtaláljuk

a korabeli Magyarország teljes egyházi és világi elitjét. Ezzel mintegy igazolást nyert Eckhart Ferencnek a témában írott évszázados hipotézise.

A két fehérvári hiteleshely kiadványainak évenkénti bontásban való összevetése kimutatta, hogy valójában mindössze az 1450-es évek második felétől az 1490-es évek közepéig működött párhuzamosan két országos hatáskörű hiteleshely Fehérváron, ráadásul az 1470-es évek végétől már a konvent bizonyult foglalkoztatottabbnak. A káptalan tevékenységének visszaesése a boszniai káptalan 1498-ban törvény által elnyert hasonló jogosítványával nem indokolható, sokkal inkább Mátyás király és Bodó Miklós prépost feltételezett ellentétével, létszámbeli problémákkal és a liturgikus tevékenységek előtérbe helyezésével lehet megmagyarázni, miért a keresztes konvent lett a Jagelló-korra a koronázóváros elsőszámú közhitelű intézménye.

Gyakorlati szempontból vizsgálva a két egyház országos hatáskörű hiteleshelyi tevékenységét úgy tűnik, a rugalmasság lehetett az a tulajdonság, amely az országos hatáskörrel rendelkező *loca credibilia*-kat megkülönböztette a szokványos intézményektől. A jelentések oklevélrészeinek elemzéséből kiderült, hogy nem igazán van lehetőség utólagos tipizálására, az egyes ügymenetek csoportokba rendezésére; minden bonyolultabb, több megyében fekvő birtokokat érintő eljárás különböző megoldást kíván a parancslevelek végrehajtóitól, amibe ráadásul a kedvezményezettek és az udvar is beleszólhatott. Ettől függetlenül azért van néhány közös pont, ami jellemezte szinte valamennyi érintett ügyet: a peres eljárások esetében a párhuzamos jelentők szinte teljes hiánya, világi részről a kúriából kiküldött emberek gyakori alkalmazása és a hiteleshelyi kiküldöttektől elvárt nagyfokú agilitás. A káptalan esetében utóbbit elsősorban a kanonoki javadalommal rendelkezők engedhették meg maguknak, a keresztes konventben pedig az egyszerű *cruciferek*; legalábbis erre utal utóbbi intézmény kapcsán a tisztviselők kiküldetési arányának megcsappanása az országos hatáskörű eljárásokban.

#### 4. Ispotályos tevékenység

A fehérvári konvent gyakran említett, ám részleteiben mindeddig nem vizsgált ispotályos tevékenysége, zárandokház funkciója kapcsán a kutatást csak információmorzsák vezették. Az úthálózat, a szentkultuszok és a település politika-gazdasági súlya alapján megerősítést nyert egy ilyen intézmény fehérvári létjogosultsága, sőt az írott és a régészeti források párhuzamos használatával kijelenthető, hogy a keresztes *domus hospitalis* tartósan működött a késő középkorban is. Az ispotály igazgatója a mindenkori éneklőtestvér volt, de az

intézmény befogadóképességére és napi működésére vonatkozóan nincsenek adatok, csupán hazai és nemzetközi analógiákra tudtam támaszkodni.

## A jelöltnek a témában megjelent publikációi:

„propter multitudinem hospitum” A fehérvári keresztes (johannita) konvent mint ispotály a középkorban. *Fons*, 22 (2015) 71–89.

Karrier, tisztségek, létszám. A fehérvári keresztes konvent személyi összetétele (1390–1450). In: *Micae Mediaevales VI. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Fábián Laura – Uhrin Dorottya – Farkas Csaba – Ribi András. Budapest, 2017. 197–211.

A várnagy és a püspök – fehérvári johannita preceptorok karrierje a 15. század második felében. In: *Középkortörténeti tanulmányok 10. A X. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2017. június 7–9.) előadásai*. Szerk. Szanka Brigitta – Szolnoki Zoltán – Nagy Zsolt Dezső. Szeged, 2018. 95–115.

Miért működött két országos hatáskörű hiteleshely Fehérváron? *Turul*, 91 (2018) 81–95.

„filia ordinis crucigerorum de Alba” – A soproni keresztes preceptorium a középkor végén (A kispreceptorok adattárával). *Soproni Szemle*, 72 (2018) 286–296.

A fehérvári káptalan és keresztes konvent országos hatáskörű hiteleshelyi eljárásai a gyakorlatban. *Századok*, 153 (2019) 313–337.

Johanniták vagy keresztesek? A fehérvári konvent tagjai a középkor végén. In: *Micae Mediaevales VIII. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Kis Iván – Kozák-Kígyóssy Szabolcs László – Veres Kristóf György – Veszprémy Márton. Budapest, 2019. 67–86.

Lovagrendi birtok város és vidék határán. Szentkirályfölde a 15–16. században. In: *Márvány, tárház, adomány. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Kádas István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka. Budapest, 2019. 373–384.